

ARAB TILIDA GRAMMATIK KATEGORIYALARNING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Abdukarimova Barno

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

o'qituvchisi

barno112abdukarimova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada arab tilining grammatik tizimida mavjud bo'lgan asosiy grammatik kategoriylarning funksional-semantik xususiyatlari kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida jins, son, aniqlik-noaniqlik, zamon va kelishik kabi grammatik kategoriylarning formal jihatlarini bilan bir qatorda, ularning nutq jarayonida yuzaga keladigan semantik va kommunikativ vazifalariga ham alohida e'tibor qaratiladi. Arab tilida grammatik shakl va mazmun o'rtasidagi munosabat ko'pincha morfologik, sintaktik va kontekstual omillarning o'zaro ta'siri asosida shakllanadi. Shu sababli grammatik kategoriylarni faqat strukturaviy jihatdan tavsiflash bilan cheklanmasdan, ularning muayyan kommunikativ vaziyatdagi funksional yuklamasini aniqlash ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Maqolada arab tilidagi grammatik kategoriylar amaliy misollar asosida tahlil qilinib, ayrim hodisalarning o'zbek tilidagi grammatik birliklar bilan qiyosiy jihatlarini ham yoritiladi.

Kalit so'zlar: arab tili, grammatik kategoriya, funksional grammatika, funksional-semantik yondashuv, morfologiya, sintaksis, semantika, jins, son, aniqlik, noaniqlik, zamon, i'rob, jam' mukassar.

Kirish

Arab tili semit tillari oilasiga mansub bo'lib, o'zining ko'p qatlamli morfologik paradigmalarini, rivojlangan sintaktik tizimini hamda grammatik shakl va semantik mazmun o'rtasidagi murakkab munosabatlarning mavjudligi bilan ajralib turadi. Mazkur tilda grammatik ma'nolarning shakllanishi nafaqat so'zning morfologik tuzilishidagi o'zgarishlar, balki affiksalar vositalari, ichki fleksiya, yordamchi grammatik birliklar va gap tarkibidagi sintaktik munosabatlarning o'zaro ta'siri orqali ham amalga oshadi. Shu jihatdan arab tilining grammatik tizimini faqat formal qoidalar majmui sifatida emas, balki muayyan kommunikativ vazifalarni amalga oshirishga xizmat qiluvchi funksional tizim sifatida tadqiq etish muhim ilmiy ahamiyatga ega.

An'anaviy arab tilshunosligida النحو (an-naḥw) va الصرف (aṣ-ṣarf) doirasida grammatik hodisalarning strukturaviy xususiyatlari, ularning paradigmatik

munosabatlari hamda sintaktik vazifalari batafsil o'rganilgan. Biroq zamonaviy tilshunoslik nuqtayi nazaridan grammatik birlikni faqat uning formal shakli asosida tavsiflash mazkur birlikning nutq jarayonidagi haqiqiy funksional imkoniyatlarini to'liq ochib berishga yetarli emas. Shu sababli grammatik shaklning muayyan kommunikativ vaziyatda qanday ma'no yuklashi, kontekst ta'sirida qanday semantik xususiyatlarni namoyon qilishi va so'zlovchining kommunikativ maqsadini shakllantirishda qanday rol o'ynashi alohida tadqiqot masalasini tashkil etadi.

Grammatik kategoriya umumiy grammatik ma'noni ifodalovchi va o'zaro oppozitsiyaga kirishuvchi shakllar tizimi sifatida tavsiflanadi. Arab tilida jins, son, aniqlik-noaniqlik, zamon, shaxs, nisbat va kelishik kabi kategoriyalarning mavjudligi mazkur tilning grammatik tizimi yuqori darajada tizimlashgan va ko'p funksiyali ekanligini ko'rsatadi. Ushbu kategoriyalar formal grammatik munosabatlarni ifodalash bilan cheklanmay, nutq mazmunining shakllanishi, referentning aniqlashtirilishi hamda kommunikativ axborotning strukturaviy tashkil etilishida ham muhim vazifani bajaradi.

1. Arab tilida grammatik kategoriyalarning funksional xususiyati

Funksional grammatika grammatik birliklarning strukturaviy xususiyatlarini ularning real nutq jarayonida bajaradigan kommunikativ vazifalari va kontekstual-semantik imkoniyatlari bilan uzviy bog'liq holda tadqiq etishni nazarda tutadi. Mazkur yondashuvda grammatik shaklning mavjudligi bilangina cheklanib qolmasdan, uning aynan muayyan nutqiy vaziyatda tanlanishiga sabab bo'luvchi semantik, kommunikativ va sintaktik omillarni aniqlash ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Masalan, arab tilida otning aniqlik yoki noaniqlik shaklida qo'llanishi faqat morfologik farqni yuzaga keltirmasdan, balki referentning so'zlovchi va tinglovchi uchun qay darajada ma'lum yoki noma'lum ekanligini ham ifodalashi mumkin:

جَاءَ

طَالِبٌ

Jā'a ṭālibun – Bir talaba keldi.

جَاءَ

الطَّالِبُ

Jā'a aṭ-ṭālibu – Talaba keldi.

Birinchi gapda طَالِبٌ otining noaniq shaklda qo'llanishi referentning nutq vaziyatiga birinchi marta kiritilayotganligi yoki uning konkretlashtirilmaganligini anglatishi mumkin. Ikkinchi gapda esa الطَّالِبُ shaklining qo'llanishi muayyan, oldindan ma'lum yoki kontekst orqali identifikatsiya qilinishi mumkin bo'lgan shaxsni nazarda tutadi.

Shu jihatdan ال artiklining funksiyasi faqat otning grammatik jihatdan aniqligini belgilash bilan chegaralanmay, balki referentning kommunikativ maqomini aniqlash, nutq ishtirokchilari uchun umumiy bo'lgan axborot maydonini shakllantirish va gapning semantik interpretatsiyasini muayyan darajada yo'naltirish kabi funksiyalarni ham qamrab oladi.

2. Jins kategoriyasining funksional-semantik xususiyatlari

Arab tilida jins kategoriyasi grammatik tizimning muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, uning morfologik ifodalanishi otlar bilangina chegaralanmay, sifat, fe'l, olmosh va boshqa grammatik birliklarning shakllanishi hamda o'zaro moslashuviga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Mazkur kategoriya an'anaviy ravishda muzakkar (المذكر) va muannas (المؤنث) shakllariga ajratilib, gap tarkibidagi grammatik birliklar o'rtasidagi moslashuv munosabatlarini tartibga soluvchi muhim mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Masalan:

مُجْتَهِدٌ طَالِبٌ

Tālibun mujtahidun – Tirishqoq talaba.

مُجْتَهِدَةٌ طَالِبَةٌ

Tālibatun mujtahidatun – Tirishqoq talaba qiz.

Mazkur misollarda ot va sifatning jins jihatidan moslashuvi nafaqat grammatik shakllarning o'zaro muvofiqligini, balki arab tilidagi sintaktik bog'lanishlarning aniq morfologik ko'rsatkichlar asosida tashkil etilishini ham namoyon qiladi.

Shu bilan birga, arab tilidagi grammatik jinsni biologik jins tushunchasi bilan to'liq tenglashtirish mumkin emas, chunki ayrim otlarning grammatik jinsi ularning real obyektiv xususiyatlariga bevosita mos kelmasligi mumkin. Masalan, شَمْسٌ ("quyosh") leksik birligi grammatik jihatdan muannas hisoblanadi. Demak, jins kategoriyasi arab tilida faqat predmetning tabiiy xususiyatini ifodalovchi vosita emas, balki grammatik birliklarning o'zaro sintaktik moslashuvini belgilovchi tizimli kategoriya sifatida ham faoliyat yuritadi.

3. Son kategoriyasi va uning semantik vazifasi

Arab tilida son kategoriyasining birlik (المفرد), ikkilik (المتنى) va ko'plik (الجمع) shakllariga ajratilishi mazkur tilning morfologik tizimiga xos bo'lgan muhim xususiyatlardan biridir. Ayniqsa, ikkilik shaklning mustaqil grammatik kategoriya sifatida mavjudligi ikki predmet yoki shaxsga oid miqdoriy munosabatlarning maxsus morfologik vosita orqali ifodalanishiga imkon beradi.

الطَّالِبُ جَاءَ

Talaba keldi.

الطَّالِبَانِ جَاءَ

Ikki talaba keldi.

الطُّلَّابُ جَاءَ

Talabalar keldi.

Mazkur shakllar o'rtasidagi farq oddiy miqdoriy tafovutni ifodalash bilan cheklanmay, subyektning son jihatidan qanday tashkil topganligini bevosita grammatik struktura tarkibida kodlash imkonini beradi.

Jam' mukassar

Arab tilidagi ko'plik kategoriyasining muhim ko'rinishlaridan biri jam' mukassar (التَّكْسِيرُ جَمْعٌ) bo'lib, unda birlik shaklidagi otning ko'plikka o'tishi jarayonida so'zning ichki morfologik strukturasi o'zgaradi. Bunda ko'plik ma'nosi faqat maxsus affikslarning qo'shilishi orqali emas, balki so'z tarkibidagi unli tovushlarning almashinuvi, morfemik tuzilmaning qayta tashkil topishi yoki so'z vaznining o'zgarishi orqali ifodalanadi.

كُتُبٌ → كِتَابٌ

kitābun → kutubun – kitob → kitoblar.

رِجَالٌ → رَجُلٌ

rajulun → rijālun – erkak → erkaklar.

أَقْلَامٌ → قَلَمٌ

qalamun → aqlāmun – qalam → qalamlar.

مَدَارِسُ → مَدْرَسَةٌ

madrasatun → madārisu – maktab → maktablar.

Mazkur hodisaning o'ziga xosligi shundaki, birlik shaklining tashqi va ichki morfologik tuzilishi ko'plik hosil bo'lish jarayonida sezilarli darajada o'zgaradi. Shu sababli التَّكْسِيرُ جَمْعٌ “siniq ko'plik” deb yuritiladi. Jam' mukassar arab tilining morfologik tizimida muhim o'rin egallab, grammatik ma'noning nafaqat affiksal, balki ichki morfologik o'zgarishlar orqali ham ifodalanishi mumkinligini namoyon etadi.

4. Aniqlik va noaniqlik kategoriyasi

Arab tilidagi aniqlik-noaniqlik kategoriyasi grammatik shakl va semantik interpretatsiya o'rtasidagi munosabatni yaqqol namoyon qiluvchi kategoriyalardan biri hisoblanadi. Noaniqlikning tanvin orqali ifodalanishi otning muayyan bo'lmagan yoki kontekstual jihatdan konkretlashtirilmagan referentni anglatishiga imkon bersa, aniqlik turli grammatik vositalar, xususan, ال artikli va izofa konstruksiyasi orqali shakllantiriladi.

كِتَابٌ – bir kitob

كِتَابًا – bir kitobni

كِتَابٍ – bir kitobning / bir kitob bilan

الْكِتَابُ – ma'lum kitob / kitob.

Bundan tashqari, atoqli otlar, kishilik va ko'rsatish olmoshlari hamda izofa konstruksiyasi orqali hosil bo'lgan ayrim birikmalar ham aniqlik ma'nosining yuzaga kelishida ishtirok etadi.

الطَّالِبِ كِتَابٌ – talabaning kitobi.

Mazkur izofa konstruksiyasida كِتَابٌ so'zi الطَّالِبِ bilan izofa munosabatiga kirishishi natijasida aniqlik xususiyatini kasb etadi. Bu hodisa arab tilida grammatik kategoriyalarning bir-biridan mustaqil emas, balki o'zaro bog'langan tizim sifatida faoliyat yuritishini ko'rsatadi.

5. Zamon kategoriyasining funksional xususiyatlari

Arab tilidagi fe'l tizimi grammatik shakl va vaqt ma'nosi o'rtasidagi munosabatning murakkabligi bilan ajralib turadi. An'anaviy tasnifga ko'ra, fe'l o'tgan zamon (الماضي), hozirgi-kelasi zamon (المضارع) va buyruq (الأمر) shakllariga ajratiladi. Biroq mazkur shakllarning real nutqdagi semantik talqini ko'pincha kontekst, vaqt ko'rsatkichlari va qo'shimcha grammatik vositalarning ishtiroki bilan belgilanadi.

الدَّرْسَ الطَّالِبُ كَتَبَ

Talaba darsni yozdi.

الدَّرْسَ الطَّالِبُ يَكْتُبُ

Talaba darsni yozmoqda / yozadi.

الدَّرْسَ أَكْتُبْ

Darsni yoz!

Ayniqsa, المضارع shaklining funksional-semantik xususiyati e'tiborga loyiq bo'lib, uning konkret zamon ma'nosi ko'p hollarda gapning umumiy mazmuni va kontekstual sharoit orqali aniqlanadi.

يَوْمَ كُلِّ الْجَامِعَةِ إِلَى الطَّالِبِ يَذْهَبُ

Talaba har kuni universitetga boradi.

غَدًا الْجَامِعَةِ إِلَى الطَّالِبِ سَيَذْهَبُ

Talaba ertaga universitetga boradi.

Ikkinchi gapda س yordamchi vositasining qo'llanishi harakatning kelajakdagi vaqtga yo'naltirilganligini semantik jihatdan konkretlashtiradi. Shundan kelib chiqib, arab tilida zamon ma'nosining shakllanishi faqat fe'lning morfologik paradigmasi bilan belgilanmay, balki kontekstual omillar va qo'shimcha grammatik vositalarning o'zaro ta'siri asosida yuzaga keladi.

6. Kelishik kategoriyasi va gap mazmuni

Arab tilining grammatik tizimida i'rob (الإعراب) kategoriyasi sintaktik munosabatlarni formal jihatdan ifodalash bilan bir qatorda, gapning mazmuniy tuzilishini to'g'ri anglash uchun zarur bo'lgan grammatik axborotni ham taqdim etadi.

الطَّالِبُ جَاءَ

Talaba keldi.

الطَّالِبُ رَأَيْتُ

Men talabani ko'rdim.

بِالطَّالِبِ مَرَرْتُ

Men talabaning yonidan o'tdim.

Ushbu konstruksiyalarda bir xil leksik birlikning turli sintaktik pozitsiyalarda qo'llanishi uning oxirgi harakatining o'zgarishi orqali grammatik jihatdan belgilanadi. Xususan, الطَّالِبُ marfū', الطالب mansūb, الطالب esa majrūr holatni ifodalab, gap tarkibidagi sintaktik munosabatlarning farqlanishini ta'minlaydi.

Demak, i'rob tizimi arab tilida grammatik shakl va sintaktik funksiya o'rtasidagi bevosita aloqani ta'minlovchi, shu bilan birga, gapning mazmuniy interpretatsiyasini aniqlashtirishga xizmat qiluvchi muhim grammatik mexanizm hisoblanadi.

7. Grammatik kategoriyalarning o'zaro munosabati

Arab tilidagi grammatik kategoriyalarni bir-biridan ajratilgan holda o'rganish ularning nutqdagi haqiqiy funksional imkoniyatlarini to'liq namoyon eta olmaydi, chunki real kommunikativ jarayonda mazkur kategoriyalar bir vaqtning o'zida o'zaro ta'sirlashib, yagona grammatik-semantik mazmunning shakllanishini ta'minlaydi.

الْمُجْتَهَدَانِ الطَّالِبَانِ جَاءَ

Ikki tirishqoq talaba keldi.

Mazkur gapda الْمُجْتَهَدَانِ طَّالِبَانِ shakli bir vaqtning o'zida aniqlik, ikkilik son, muzakkar jins va marfū' holat kabi bir nechta grammatik ma'nolarni mujassamlashtiradi. Shu bilan birga, الْمُجْتَهَدَانِ sifatining aniqlik, jins, son va kelishik jihatidan aniqlanmish bilan moslashuvi arab tilidagi grammatik kategoriyalarning o'zaro tizimli munosabatini yaqqol namoyon etadi.

Binobarin, arab tilidagi grammatik kategoriya alohida formal birlik sifatida emas, balki boshqa grammatik kategoriyalar bilan paradigmatic va sintagmatik munosabatga kirishuvchi, nutqning strukturaviy va semantik tashkil etilishida bir

vaqtning o'zida bir necha funksiyani bajaruvchi kompleks lingvistik hodisa sifatida talqin qilinishi lozim.

Mazkur munosabatlarning tarjima jarayonidagi ahamiyati ham nihoyatda katta. Zero, arab tilida grammatik shakl orqali ifodalangan ma'no boshqa tilda har doim ham grammatik vosita yordamida aynan ekvivalent tarzda ifodalanmasligi mumkin. Xususan, arab tilidagi ikkilik kategoriyasi o'zbek tilida ko'pincha alohida son birliklari yoki kontekstual vositalar orqali semantik jihatdan qayta ifodalanadi.

Xulosa

Umuman olganda, arab tilidagi grammatik kategoriyalarning funksional-semantik tahlili shuni ko'rsatadiki, grammatik shakllar faqat formal grammatik munosabatlarni ifodalash vositasi bo'lib qolmasdan, balki nutq mazmunining shakllanishi, referentlarning identifikatsiya qilinishi, kommunikativ maqsadning yuzaga chiqarilishi va kontekstual ma'noning aniqlashtirilishida faol ishtirok etuvchi ko'p funksiyali lingvistik birliklardir.

Jins, son, aniqlik-noaniqlik, zamon va kelishik kategoriyalarining o'zaro aloqadorligi arab tilining grammatik tizimini yaxlit funksional-semantik mexanizm sifatida ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi. Ayniqsa, grammatik shaklning semantik qiymati ko'pincha kontekst ta'sirida aniqlanishi sababli, arab grammatikasini faqat an'anaviy formal qoidalar asosida emas, balki funksional, semantik va kommunikativ yondashuvlar uyg'unligida tadqiq etish maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, arab tilidagi grammatik kategoriyalarning o'zbek tili bilan qiyosiy tadqiq etilishi tillararo grammatik tafovutlarni aniqlash, tarjima jarayonida yuzaga keladigan grammatik transformatsiyalarni izohlash va arab tilini o'qitish metodikasini takomillashtirish uchun muhim nazariy asos yaratadi. Shu jihatdan mazkur yo'nalish zamonaviy arabshunoslik, qiyosiy tilshunoslik va tarjimashunoslik doirasida istiqbolli tadqiqot obyektlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдурахмонов, Г. Хозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 2006.
2. Раҳматуллаев, Ш. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент: Университет, 2006.
3. دروس نحوية. – القاهرة: دار الكتب العلمية.
4. الغلاييني، مصطفى. جامع الدروس العربية. – بيروت: المكتبة العصرية.
5. عباس حسن. النحو الوافي. – القاهرة: دار المعارف.